

**Українська інтелігенція в роки незалежності України.
Регіональні особливості історії української національної
інтелігенції в новітню добу**

О.І. Гриб

**ВНЕСОК ОЛЕКСАНДРА БАРВІНСЬКОГО В РОЗВИТОК ФУНДАЦІЇ
ІМЕНІ КНЯЗЯ КОНСТЯНТИНА ОСТРОЗЬКОГО В ТЕРНОПОЛІ**

В останнє десятиліття в історичній науці дослідники приділяють значну увагу дослідженням життя, діяльності та науковій спадщині громадсько-політичних та культурних діячів, відкриваючи їх імена українській громадськості. Визначальну роль у розбудові нації та власної держави, особливо в часи національного відродження, науковці відводять українській еліті. На думку відомого українського політолога консервативного напрямку В'ячеслава Липинського, з чийм іменем пов'язують виникнення так званої «державницької» школи в українській історіографії, еліта (аристократія) детермінує собою націю, а відтак і державу, визначає політичну організацію суспільства. Він стверджував, що «без національної аристократії - без сильних і авторитетних провідників та організаторів нації в її тяжкій боротьбі за існування - нема і не може бути нації»¹.

Серед великої плеяди західноукраїнської інтелігенції другої половини XIX століття неможливо не виділити багатогранну особистість Олександра Барвінського. Він народився в невеликому селі Шляхтянці, що знаходиться за сім кілометрів від міста Тернополя в сім'ї священика. Після закінчення Львівського університету у 1868 році розпочав педагогічну кар'єру. Працював у Бережанській гімназії, в учительській семінарії в Тернополі, а в 1888 році Шкільною крайовою радою був призначений професором Львівської учительської семінарії. Окрім педагогічної роботи, Олександр Барвінський проводив активну громадсько-просвітницьку та політичну діяльність. Йому належить ініціатива створення філії товариства «Просвіта» та інших громадських товариств у Тернополі, за діяльність в яких був обраний до Тернопільського міського магістрату. Після переїзду до Львова став членом Товариства імені Шевченка, яке за його головування (1893 - 1896 рр.) у 1893 році набуло статусу наукового товариства, входив до складу історико-філософської та філологічної секцій. У 1891 році Олександр Барвінський був обраний до Австрійського парламенту, послом якого він був протягом шістнадцяти років, а в період 1894 - 1904 роки - послом до Галицького сейму. Завдяки своїй титанічній праці Олександр Барвінський здобув високий державний авторитет, свідченням цього стало іменування його у 1910 році придворним радником, а в 1917 році - членом Австрійської палати вельмож. У 1918 році Олександр Барвінський став міністром віросповідань і освіти в уряді ЗУНР.

В останній чверті XIX століття на території Східної Галичини з'являється велика кількість громадських товариств, які були засновані або відновлені заходами місцевої інтелігенції. Одним із таких товариств у Тернополі стала Фондація імені князя Костянтина Острозького, яка відновила свою роботу завдяки Олександру Барвінському. Діяльність товариства з часів його заснування та повернення його до життя наприкінці XIX століття належить до маловідомих фактів в історії Тернопільщини, тому потребує окремого вивчення, а також визначення внеску окремих представників тернопільської громади, зокрема Олександра Барвінського, у його розвиток та діяльність.

Джерельну базу дослідження складають рукописні матеріали, які належать до особистого архіву Олександра Барвінського та зберігаються у Фонді родини Барвінських (фонд № 11) Відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України. Іншим джерелом дослідження є протоколи засідань Тернопільського міського магістрату, що зберігаються в Державному архіві Тернопільської області, а також матеріали книжкового фонду архіву. Серед дослідників кінця XIX - початку XX століття, що вивчали історію Тернопільщини, слід назвати Петра Білинського², Миколу Чубатого³; а також сучасників - Любомира Бойцун⁴. Важливим джерелом дослідження є «Спомини з мого життя» Олександра Барвінського у двох томах (1912 і 1913 роки), що були передруковані у 2004 році⁵.

Історія Фондації імені князя Костянтина Острозького сягає ще XVI століття. У 1548 році Польський король Жигмонт Август надав місту Тернополю магдебурзьке право, а в 1550 році надав привілей, «в силу котрого купці, що їхали зь Галича, Коломии и Коропця до Кременця або инной мѣстцевости на Волянню, мусили переїжджати черезь Тернополь и складати на рѣчь мѣста оплату

одь кожного воза наладованого товарами»⁶. Це сприяло зміцненню міста, і на кінець XVI століття Тернопіль перетворився на укріплену вежу та належав до одного з найміцніших міст Галичини. У той час місцеві жителі у своїй переважній більшості були «русинами» (українцями) православної віри. Враховуючи процес колонізації, який відбувався на західноукраїнських землях, важливим було зберегти цей осередок православ'я, тому для того, щоб укріпити церкву східного обряду в Тернополі, новий властитель Костянтин Острозький у 1570 році видає грамоту, за якою створювалася певна фундація при церквах міста, яка пізніше отримала назву Фундації імені князя Костянтина Острозького. Цією грамотою князь Костянтин Острозький створив при Церкві Різдва Христового («центральна», сучасної Церкви Різдва Христового по вулиці Руській - Г.О.) «Шпитальну фундацію» для тернопільських міщан, яка розумілася не лише як лікарня для лікування хворих, але також притулок для зубожілих міщан: «Костянтин князь Острозький, воевода київський, маршал землі волинської, староста владимирський сповіщає цією грамотою привілеєм... на прохання міщан... тернопільських даємо їм право заснувати фундацію... до церкви Різдва Божого в той спосіб, яко це має радість, аби хвала Божа не уставала... При тій церкві... має бути шпиталь для убогих, для цього шпиталю надаємо волоку або лан від села Білої на довічне користування... Також в іншій стороні від Березовиці лан надаємо до того шпиталю...»⁷.

Грамотою 1570 року князь Костянтин Острозький визначив чіткі межі фундаційних земель, які відводилися у користування в селах Біла і Березовиця (сучасні села Тернопільського району) у розмірі 236 моргів, а також призначив так званих «дозорчих» (to jest dozorcami), які повинні були охороняти ці землі та слідкувати за належним їх використанням. З числа міщан князем було призначено вісім завідувачів (zawiadowcow) фундації, в обов'язок яких входило не лише ведення рахунків та розподіл коштів, але й догляд за майном церков. На кінець XVI століття в Тернополі було дві православні церкви: вище згадана церква Різдва Христового та церква Воздвиження Чесного Хреста (сучасна «надставна»). У випадку, якщо один із них ставав не здатним виконувати свої обов'язки і залишав свою посаду, то на його місце міська громада повинна була обрати іншого, але обов'язково з числа міщан грецького (православного) обряду. Окрім того, грамотою було визнано: «...з оренди нашої тернопільської віддавати кожного року по десять злотих на шпиталь тої церкви до рук тих завідувачів»⁸.

Це була перша в Тернополі так звана церковно-громадська організація, яка мала керівний орган, що призначався володарем міста та підпорядковувався міській громаді, а також мала у своїй власності землі та сплачувала оренду з її використання, усі кошти з якої йшли на утримання притулку. У міру того, як поступово збільшувалася роль та сфери впливу «Шпитальної фундації»,

необхідна була нова грамота, яка б регламентувала її діяльність, особливо в умовах збільшення впливу католицької церкви. Так 4 вересня 1593 року князь Костянтин Острозький видає нову грамоту, за якою фундація набувала більші права, збільшувала кількість завідувачів фундаційними маєтками з вісьмох до десяти, а також збільшувала майно церковно-шпитальної фундації: «... міщани тернопільські... просили нас про те, аби їм знову нинішнім писанням нашим перший порядок ... і те надання наше навечно підтвердили... Надаємо довічно шпиталю церкви Соборної Різдва Христового з оренди нашої тернопільської десять польських злотих кожного року і поля і лани, як це вище описано; також десять старших завідувачів з народу на це обраних... При розгляді справ церковних, осіб і речей торкаючих сіє (фундацію), згадані старші завідувачі не мають права підпорядковуватися ані замковій, ані міській владі, але самі між собою судять і кому потрібно справедливість чинять»⁹.

Окрім того, що грамотою 1593 року князь Костянтин Острозький збільшив повноваження завідувачів, він довічно звільнив поля Фундації від замкових і міських податків, а також виступив гарантом захисту православної церкви. Надані привілеї сприяли швидкій розбудові Фундації, яка з часом перетворилася на церковне брацтво. Прибутки з фонду частиною йшли на потреби церкви, інша - на утримання притулку - шпиталю, як заповідав фундатор. Будинок шпиталю знаходився біля церкви Різдва Христового й тривалий час був нероздільний від церкви. Поступово фундація почала занепадати, а п землі перейшли у користування до заможних міщан.

Фундація імені князя Костянтина Острозького діяла до середини XVIII століття, до часу існування братства. Коли її діяльність припинилася, майно відійшло до парафії Церкви Різдва Христового».

Наприкінці XIX століття Тернопіль з-поміж інших міст Східної Галичини вирізнявся найбільшою чисельністю українського заможного міщанства, яке головним чином займалося рільництвом та жило на передмістях. У другій половині XVIII століття українські міщани складали

.....
основну частину населення міста, а зручне географічне розташування Тернополя дозволило йому стати одним з провідних торгових міст Поділля. У 1790-х роках до Тернополя прибуває велика кількість євреїв, які уже в першій чверті XIX століття склали п'ятдесят відсотків населення міста. Вони заснували свої крамниці та поступово витіснили тернопільських міщан з ринку, змушуючи їх переїхати у передмістя. Так, на відстані 3-5 кілометрів від околиць міста Тернополя з'явилися хутори-гаї, які заселялися українським тернопільським, уже рільничим, міщанством¹².

На кінець XIX століття ці колишні купці та ремісники перетворилися на заможних передміських рільників, але продовжували жити своїм старим традиційним життям, тобто вони стали певним консервативним чинником у розвитку міста, що впливало на усі сфери життя Тернополя, у тому числі й на громадське. Важливою подією для зміцнення національної свідомості для українського міщанства Тернополя стало відновлення Фондації імені князя Костянтина Острозького.

Олександр Барвінський, вивчаючи історію міста, віднайшов відомості « про Фондацію імені князя Костянтина Острозького¹³ і на засіданнях товариства «Просвіта» та «Руська бесіда» порушував питання про відновлення її діяльності. На його думку, відродження фонду та шпиталю мало повернути тернопільське міщанство, яке на той час було досить пасивним, до активної громадської діяльності. Він зумів зацікавити та залучити до цієї справи комісара місцевого староства Микиту Глинецького, який віднайшов Першу (1570 року) та Другу (1593 року) грамоти князя Костянтина Острозького, після чого Олександр Барвінський разом із адвокатом Володимиром Лучаківським, радником окружного суду Іваном Струмінським та Микитою Глинецьким утворив тимчасовий комітет для юридичного оформлення організації. Вони почали роботу над складанням статуту оновленої Фондації імені князя Костянтина Острозького, який мало затвердити Галицьке намісництво у Львові. Робота тривала протягом 1882 - 1883 років. За цей час членам комітету довелося віднайти документи й привілеї, що видавалися стосовно фундації, н земель та шпиталю з часів заснування¹³. Також була проведена робота з опису майна, перемежування земель та визначено борг за оренду цієї землі. З вересня 1883 року на урочистому засіданні товариств «Просвіта» та «Руська Бесіда», було затверджено «Статут Фондації імені князя Костянтина Острозького», який було надіслано до Галицького намісництва¹⁴.

У параграфі першому статуту було визначено мету фундації: «Цїлею фундацій єсть заложити и постоянно утримувати въ мѣстѣ Тернополи зъ доходовъ ей майна притулокъ зъ осмотренемъ и всякимъ старункомъ для бѣдныхъ и окалѣчѣлыхъ мѣщанъ тернопольскихъ греко-католицкого обряду»¹⁴. За метрикою 1820 року було визначено чіткі кордони фундаційних земель та їх розмір, який статутом було визначено: «... Разомъ выносить просторинь грунтовъ 235 могр. 1463 сяжн.». Окрім того, до майна фундації відносили інші землі, будівлі і кошти, якими вона володіє на даний час та володітиме у майбутньому¹⁴.

За статутом було обрано керівний комітет Фондації імені князя Костянтина Острозького, який складався з десяти відомих у Тернополі міщан, що обиралися по-»життєво та мали право активного і пасивного вибору до громадської ради. Членом комітету міг бути лише українець греко-католицького обряду, який тривалий час проживав у місті Тернополі. Вибори членів комітету відбувалися на загальних зборах міської громади. Статутом було визначено права і обов'язки членів комітету, а також обумовлено те, що робота комітету фундації була безоплатною, лише у разі компенсації за власні витрати призначалася виплата коштів¹⁴.

За статутом на кожні три роки з членів комітету обирався голова фундації, його заступник, а також касир і контролер. В обов'язки голови входило скликання та проведення засідань комітету, слідкування за ходом виборів, він спостерігав за майном фундації, прибутками з неї та їх використанням, за роботою касира і контролера, а також особисто розглядав справи окремих членів. Касир вів усі рахунки фундації та був зобов'язаний що три місяці звітувати перед членами комітету. Посада контролера була створена на допомогу касиру і також передбачала слідкування за грошовими призначеннями та веденням рахунків¹⁴.

Параграфом 26 статуту про використання прибутків було передбачено, що з чистих доходів майна, тобто з прибутків, що залишилися від сплати податків, видатків та інших коштів, щороку має бути відкладена восьма частина «яко запашні кошти» на збільшення майна, або на непередбачені видатки, решта частина прибутків має бути використана на заснування та утримання притулку. Кошти, що не були використані на потреби Фондації, мали зберігатися у банку на відсотках, передбачених загальним державним законом Австро-Угорської імперії для капіталів сиротинців. Порядок роботи Фондації мав бути затверджений Галицьким намісництвом, яке повинно було контролювати подальшу його діяльність¹⁴. 31 січня 1884 року Намісництво затвердило статут

Фундації та надало дозвіл на її діяльність. З цього часу розпочалася робота відновленої Фундації імені князя Костянтина Острозького в місті Тернополі.

На вилучені кошти, які виплатили з оренди фундаційного поля, а це був капітал у декілька тисяч золотих ринських, комітет з дозволу Тернопільського міського магістрату купив землю на вулиці Микулинецькій (сучасна вулиця Князя Острозького) та побудував двоповерховий будинок, як притулок для зубожілих міщан Тернополя¹⁵. Фундація розпочала активну діяльність, допомагала бідним та незаможним міщанам, вона пробудила та зацікавила тернопільське українське міщанство до громадського життя. До речі, будинок Фундації збережений і до сьогоднішнього часу.

Відновлення фундації пробудило почуття національної гордості українських міщан Тернополя за їх більш як 300-літню традицію. Олександр Барвінський у своїх «Споминах» так описав цю подію: «Введене в жите фундації кн. Островського, єї уконституоване і вибір управи викликало між руським міщанством почуте народної свідомості, оживило в нім давно завмерлу історичну традицію і викликало серед него певну гордість автономічною міщанською інституцією»¹⁶.

На хвилі підйому освітнього рівня українського населення Тернопільщини Олександр Барвінський відновив, за допомогою своїх однодумців, Фундацію імені князя Костянтина Острозького, що розпочала процес пробудження національної самосвідомості міщан Тернополя і була попередницею «Міщанського братства». Усе це сприяло подальшому зростанню популярності Фундації та інших громадсько-просвітницьких товариств у місті Тернополі, як-от: «Просвіта», «Руська бесіда», і залученню ширшого кола народних мас у громадянське життя міста. Це, в свою чергу, спонукало Олександра Барвінського до більш активних дій на ниві громадсько-просвітницької діяльності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Липинський В. Лист до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // Політологія. Кінець XIX - початок XX ст.: Хрестоматія / за ред. О. І. Семківа. - Львів, 1996. - С. 603, 477;
2. Bilinskij Piotr. Tarnopol I jego okolica. // Rocznik kolka naukowego Tarnopolskiego za rok 1893.-Tarnopol, 1894.-S. 67-122.;
3. Микола Чубатий. Історія Тернопільщини / Шляхами Золотого Поділля. Регіональний історично мемуарний збірник Тернопільщини. Т. 1.- Філадельфія, Па, 1970. - С.206;
4. Любомир Бойцун. Тернопіль у плині літ. Історико-краєзнавчі замальовки. - Тернопіль, 2003. -С.392;
5. Барвінський О. Спомини з мого життя / Упор. А. Шацька, О. Федорук; ред. Л. Винар, І. Гирич. - К., 2004. - С.528;
6. Bilinskij Piotr. Tarnopol I jego okolica. // Rocznik kolka naukowego Tarnopolskiego za rok 1893.-Tarnopol, 1894.-S. 67-122;
7. Друкується з «Привілей князя Костянтина Острозького 1570 року», поданої в статті Білинського П. «Тернопіль і його околиці», в перекладі з польської мови: Bilinskij Piotr. Tarnopol I jego okolica. // Rocznik kolka naukowego Tarnopolskiego za rok 1893.-Tarnopol, 1894.-S. 67-122 77-78;
8. Bilinskij Piotr. Tarnopol I jego okolica. // Rocznik kolka naukowego Tarnopolskiego za rok 1893.-Tarnopol, 1894.-S. 67-122;
9. Bilinskij Piotr. Tarnopol I jego okolica. // Rocznik kolka naukowego Tarnopolskiego za rok 1893.-Tarnopol, 1894.-S. 67-122: 79 – 81;
10. Рыбак М. / Шляхами Золотого Поділля. Регіональний історично-мемуарний збірник Тернопільщини. Т. 2. - Філадельфія, Па, 1970. - 182 с. - С. 63-73;
11. Любомир Бойцун. Тернопіль у плині літ. Історико-краєзнавчі замальовки. - Тернопіль: Джура, 2003. - 392 с. - С. 173;
12. Микола Чубатий. Історія Тернопільщини / Шляхами Золотого Поділля. Регіональний історично-мемуарний збірник Тернопільщини. Т. 1.- Філадельфія, Па, 1970. - 206 с. - С. 5;
13. Добродійна фундація князя К. Островського (чорнові записки) // ЛНБ імені В. Стефаника, відділ рукописів.-Ф.11 (Барвінські).-Спр. 4386.-П. 288. -Арк.12;
14. Статут Фундації імені князя Костянтина Острозького // ЛНБ імені В. Стефаника, відділ рукописів.- Ф.11 (Барвінські).-Спр. 5812.-П. 954 -Арк.6;
15. Протоколи засідань членів ради Тернопільського міського магістрату за 1884 - 1894 рр. // Державний архів Тернопільської області.-Ф. 33 (Тернопільський міський магістрат).- Оп. 1.--Спр. 41.- Арк. 151- 156, 420. 16. Барвінський О. Спомини з мого життя / Упор. А. Шацька, О. Федорук; ред. Л. Винар, І. Гирич. - К., 2004. - С.528. -С.318.

О.В. Білецька

ДОСЛІДНИК СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ПОДІЛЛЯ ФЕДІР ЄВСТАФІЙОВИЧ ПЕТРУНЬ (1894-1963)

У 20-х рр. XX ст. історичне краєзнавство на Поділлі розвивалось досить плідно. Нагадаємо, що в цей час в Кам'янці-Подільському над вивченням минулого краю працював Ю.Й. Сіцінський (1859-1937), у Вінниці – В.Д. Отамановський (1893 -1964)¹. Серед одеських дослідників слід відзначити ім'я Федора Євстафійовича Петруня, над вивченням наукової спадщини якого проводять клопітку роботу². Певний час вважалося, що рукописний фонд Ф. Є. Петруня втрачено. Зокрема Я.Р. Дашкевич писав, що “він (Ф. Є. Петрунь. – О. Б.) виклав усі зібрані повідомлення (серед них і “бопланівського походження”) у декількох рукописних дослідженнях, які були по-варварськи